

A múlt mérge „ott van a holnapodban...” (Illyés)

– avagy: Tempora mutantur

1. „A mindennapi ember valósága folyamatosan változik...” (Dahrendorf)

Ámulva nézem a tévében az euromilliókat kereső labdarúgókat. Sokuknak nem a játéka nyűgöz le, hanem a hajviselete. Divat mindig volt. A fogyasztói társadalomé olyan erőszakosan tolakodó, hogy az is odafigyel rá, aki közömbös iránta. Divat ma – egyebek között – a sértődöttség, a sértegetés, az öncsalás, az elégedetlenség, az irigység, a lázadás, a trükközés, a durvaság, a harsányság, az önfeledt szórakozás, a telefon nyomogatása, és roppant divatosak az idegen szavak. Így az irodalomtudomány szaknyelvében a *trauma*. Ráadásul mintha magába gyűjtötte volna a tragédia divatjamúlt fogalmát is.

A modern magyar történelem legfájdalmasabb tragédiája Trianon, minden bizonnyal nemzeti trauma. Így érezzük, akár – szerencsénkre – jelenlegi határaink között élünk, akár azon kívülre szorultunk – kisebbségi sorba. Következményeit nem kerülhetjük ki, ha a magyarság jelenéről vagy jövőjébéli létéről töprengünk. Sarokpontja magyar identitásunknak. Kötelezettségekkel jár.

De Trianon után további számos trauma ért minket: a német megszállás, a nyilasok, a holokauszt, a moszkovita hatalomátvétel, a „fekete autó és csengő frász”, a saját hagyományra épült társadalmi rétegek (marxista kifejezéssel: osztályok) erőszakos fölszámolása, a folyamatos agymosás, ötvenhat... Az 1989/90-ben megindult változási folyamat azonban inkább reményekkel és csalódásokkal telített, mint tragikus. Ami nem zárja ki, hogy sokan – főleg a kezdeményező szerepet vállalók – traumaként idézzék emlékét és következményeit. Ez számos megrendítő irodalmi megnyilvánulásban kapott hangot – Csoóri Sándortól Nádas Péterig. E hivatkozás azt is jelzi, hogy már a kezdeti remények különböztek. Találkozási pontjuk csak néhány különféleképpen értelmezhető fogalomban – szabadság, demokrácia, „jobb életkörülmények” – mutatható ki. Három évtized távlatából világosan látható, hogy a legnagyobb hatású gondolkodók – és

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935) Széchenyi-díjas irodalomtörténész, professzor emeritus. Kölcsey, Vörösmarty, Eötvös életművének kutatója. *Vérmező – A gillotiné évei Magyarországon* (Bp., 2016) című könyve középpontjában Kazinczy Ferenc áll.

költők – sem léphettek ki (akkor sem) saját múltjukból; a tapasztalataik, olvasmányaik, tanulmányaik, belső fejlődésük alapján kialakult világképük gondolati keretéből. (Széchenyi is traumaként élte meg 1848 nyarán annak a szabadságharcnak a kirobbanását, noha azért ezután sok független hazára vágyó – derék – magyar az életét áldozta. Amikor később sajátkezüleg lezárta életét, még a körvonalai sem látszottak Deák egyedül lehetséges kompromisszumának. Talán azért lőtte főbe magát, mert megsejtette, hogy a félévszázadra sikereket hozó „kiegyezés” az I. világháborúban majd végzetes félresiklásnak bizonyul.

Csoóri Sándor említi valahol sajnálkozva, hogy adott történelmi pillanatban nem örökítette meg a füle hallatára elhangzott helyzetértékelő, a változás igényét hordozó vitákat, s ennek pótlására szánja – némi öniróniával – „leendő” emlékiratát. Életműve persze sokat őriz egykori – emberi kapcsolatokba ágyazott – önmagáról, de a megjegyzés érzékletessé teszi a kor sokmindent elfojtó szellemét. (Monográfiájában Görömbei András úgy vélte, „a politika eltiltotta a nemzet legfontosabb ügyeitől”). Mégis megszólalt, erősen, határozottan. De ő sem – ahogy senki sem – szabadulhatott a gúzsbakötöttségtől. Illyés szavaival: „ha magadban beszélgetsz, / ő, a zsarnokság kérdez, / képzeletedben / se vagy független” (*Egy mondat a zsarnokságról*). Noha a nyolcvanas évek hatalmi kisugárzásában e fenyegetettség már nem volt az ötvenesekéhez mérhető. (Más lapra tartozik – és később az okát is körülírom –, hogy e nagy verset az iskolai magyartanárok többsége nem tartja szükségesnek tanítványai figyelmébe ajánlani.)

Itt sok idézetre és tekintélyes filozófiai tételekre volna szükségem, de tekintélytagadó korunk szellemében hadd elégedjek meg egy közhellyel, a világháborúban énekelt katonadallal: „Minden elmúlik egyszer, / Minden a végére ér, / Minden december / Új májust ígér.” Az egyéni és a társadalmi lét örök rendje magában hordozza a romlás és megújulás folyamatos egymásra épülésének törvényét. A múlt nem csupán az egyén, hanem az őt magába foglaló közösség jelenét határozza meg, de korlátok közé zárja a jövőben választható lehetőségeit is. A szabadság fennkölt eszméje bizony igen gyakran ütközik az emberi együttélés valóságos ellentéteinek kőkemény falába. Ráadásul – és magától értetődően – ezt minden nemzedék másként éli meg. Másként az enyém, amely még a háború előtt született: látott véres erőszakot, átértett életvesztést, azonosult a kivégzettekkel, elhurcoltakkal, fő mozgatója volt az ötvenhatos forradalomnak, majd sokkal mélyebben tudatába ivódott a megfélemlítettség – és annak minden következménye –, mint a következőébe, akiknek első felnőtt élményei már valamivel kisebb hatalmi nyomás alatt rögzülhettek. Az egyéni bátorságon kívül (ami néhány nemzedéktársamat a kezdeményezők közé vitte) ez is része volt annak, hogy a fiatalabbak egyre nagyobb szerepet vállaltak a változások előkészítésében. Hozzáteve, hogy a hírhedt III/III-as ügyosztály akkora befolyással rendelkezett, hogy még a szabad választás után is képes volt (a félhomályból) taxissztrájkot szervezni. És bizony virágkorában közel sem

azonos mércével ítélte meg, hogy ki milyen „veszélyt” jelent a féltve őrzött RENDre.

A romlás sodró erejével szemben többnyire csak védekezni lehet. Az egyén sorsa haláláig tart. A közösség, a nemzet viszont bízhat a megújulásban: a nemzethalál ritka, noha nem példátlan a történelemben. (Viszont sírját soha nem veték körül más népek – szemükben gyászkönnyel.) Amennyiben a nemzet tagjai őrzik saját hagyományukat, kultúrájukat és nyelvüket, továbbra is „Él nemzet e hazán.” Harminc év alatt alaposan átrendeződött társadalmunk, s – akár holnap – adott a személyes, az együttműködésre épülő vagy a tagadásból kiinduló cselekvés lehetősége. A nemzet közösségét célravezető út kiválasztásához viszont nem csupán szándékra, akaraterőre és elszántságra van szükség, hanem megfelelő tudásra, áttekintő képességre, a lehető legszélesebb világismeretre – no meg persze alkotó képzeletre. És a lényegben egyetértők különböző nézőpontjainak összehangolására. Mégpedig minél szélesebb körben. Beleértve a könyörtelen szembenézést a magunk téveszméivel, illúzióival, föltételezéseivel. A *Csongor és Tünde* költői példája szerint a választás lehetőségét „hármastak” kínálják, s nem tudhatjuk, melyik a sikert ígérő „középső”, amely célra jut.

2. „És mégis – mégis fáradozni kell...” (Vörösmarty)

A világban a nyolcvanas évek végén bekövetkezett változások kínálták föl nekünk – Trianon örököseinek – a megújulás lehetőségét, amivel éltünk. Ki több bátorsággal és tehetséggel cselekedve, ki csak a meghatározhatatlan „szabadságra” vágyakozva. Mindannyian magunkkal hoztuk a marxista világszemlélet által fölének nőtt „rendszer” mítoszáat. Talán senki sem akadt, aki hamis ismereteink erdejében teljesen átlátta volna a valós lehetőségek kitaposható ösvényeit. Tapasztalataink valamennyiünket a mindenható „állam” működésével szembesítettek. De ne feledjük: az állam fogalma mögött mindig emberek mozgatják a dolgokat, ők gondolkodnak és tesznek – jót is, rosszat is. A vezetőket pedig nem a személytelen „állam” választja ki, hanem a zsarnoki hatalom vagy a demokratikus választás képviselési elve. A fő kérdés tehát, hogy kik gyakorolják az államhatalmat? Az állam elméletének óriási irodalma van, amiből itt azt a fölfogást emelném ki, miszerint egyfelől „társadalmi képződmény”, másfelől „jogintézmény”. Ez utóbbi kereteit nálunk az alkotmány határozza meg. Ennek szellemében és törvényeiben kell, hogy tovább éljen a független, cselekvőképes Magyarország ezeréves eszméje. Kérdés, mindenkori vezetői mit tesznek polgáraik biztonságáért, jólétéért, egészségéért, taníttatásáért, művelődéséért, az igazság szellemének (nehezen meghatározható) érvényesüléséért? És persze a nemzeti lét értékeinek fenntartásáért, újak megalkotásáért? Hogyan befolyásolják mindezek érdekében a gazdasági környezetet?

A XX. század levegőjét átítató forradalomkultusz tette elképzelhetővé a „váltás” gyors lehetőségét: az egyik rendszer megszűnik, a másik „teljes fegyverzetben”

készen áll, és mindenkit befogad. Az ország lakóinak tudatába beitta magát az alapvető tanítás: a hatalom *elvesz*, az alattvaló *kap*. (A NÉP nevében.) A „hatalom” szó máig tartóan bírja mítikus jelentését, amit tovább erősített a posztmodern filozófia azzal, hogy végtelenné tágította értelmezését. A kettős beszédű önkény hozzászoktatta alattvalóit a félelemhez, a kiszolgáltatottsághoz és ahhoz, hogy várják, mit fognak kapni. Még csak keressük a szavak másik – igazi – értelmét. Azt a beszédmódot, amelyben a mindennapi nyelv nem kettőzi meg saját jelentését. A szocializmus mindkét változata (a szovjet-kínai és a náci típusú) az elveszük-odaadjuk logikájára épült. 1989-ben több millióan gondolták: nekik adományként „jár” a „boldogság” – mondjuk: az ausztriai jólét –, hiszen mindenki méltánytalan javadalmazás ellenében sokat dolgozott egész életében. A megújulás fogalma azonban tetteket kíván.

Közös élményünk, hogy ötvenhat nemzeti érzelmeinek föllángolása után azonnal megkezdődött a hagyományok lejárata, s persze folytatódott a történelemhamisítás. Igaz, a hetvenes-nyolcvanas évektől nyilvánosságra kerülhetett néhány óvatos ellenvélemény – többnyire megszurten és korlátozott hatókörben. De a hatalom résen állt: a párt – az óriási befolyású tömegtájékoztatással együtt – mindent, ami nyilvánosság elé kerülhetett, vaskézzen ellenőrzött, hogy a *Kőszívű Rideghváryjának* szellemében: semmi ne változzon. Mivel kilencven után helyzetünk nem olyan lett, amilyennek vártuk, hajlamosak vagyunk elhinni, hogy továbbra is teljes mértékben az államhatalomtól függünk: mindent „tőle” várhatunk. A közel fél évszázadig uralkodó szocialista (vagy kommunista) rendszerben a HATALOM birtokosai az – élet minden pontján beavatkozni képes – állam nevében gyakorolták a tulajdonosi jogokat – anyagi javak és az emberek fölött. A nép szempontjából ugyanolyan ellenérdekeltséggel, ahogyan a „tökések”. A Marx által kidolgozott modellrendszer eszmei alapjától induló gondolkodók azonban már a világháború után megkérdőjelezték a marxista fogalmak általános érvényét. Csak egy jellegzetes példát idéznék: a marxizmusból kiinduló Rolf Dahrendorfét, aki mesterének alapelveit módosító elméletét először az ötvenes években fejtette ki (jelentős hatást gyakorolva a nyugatnémet politikára). Elmagyarázta, hogy a társadalom a valóságban mindig másként működött, mint ahogyan Marx fölvázolta. Elmélete „szép” a „tudomány esztétikája szerint”, de nélkülözi a múltbeli soktényezős folyamatok tudomásulvételét, s emiatt téves következményeket hirdet. Dahrendorf szerint Marx képtelen volt kilépni „a korszakok vagy rendszerek feltételezésének” – minden jelenséget leegyszerűsítő – csapdájából, s nem vette kellő súllyal figyelembe az emberi tényezőt. A modelljeinek megfelelő „kapitalizmus” soha nem létezett, a társadalmakon belüli változásokat az osztályharcnál bonyolultabb konfliktusok idézték elő.

Vajon a „Hass, alkoss, gyarapíts” eszméjének nemzeti hagyománya érthető-e azoknak, akik jórészt csak a marxista szótár igéit ismerik? Mintha például a „gyarapítani” fogalomnak elsősorban a negatív jelentését értenénk... (A „hasznosat” becsüljük, a „hasznot” – franciául: a profitot – elítéljük.) A XX. század

gondolkodását világszerte jelentősen befolyásolta (és ma is befolyásolja) a marxizmus, ami a szovjet világban minden szinten ráerőszakolta magát a szellemi életre. A köztudatba beivódott a társadalmi rendszerek – forradalmi – változásának a gondolatmenete és fogalmi készlete. Ráadásul a szóhasználat olyan időszakokat is rendszernek nevez, amelyeket egy-egy kiemelkedő (vagy kiemelt) személyiség határozott elképzelések szerint kormányoz. E szótárt azért használják (használjuk), mert lehetőséget ad bonyolult, soktényezős folyamatok egyszerű megnevezésére. Itt is összemosódnak a lényegi különbségek. Ma is Marx „képletei” uralják a közvéleményt. Ha innen még egy lépést teszünk, az arra is lehetőséget ad (adhat), hogy kilépjünk a „gazdasági alap” meghatározó szerepének bűvköréből, s tekintetbe vegyünk sok más (általa mellőzött) tényezőt: az életformát, az életmódot és az emberi viszonyokat, az egyének sajátos lehetőségeit, a közösség akarátát, érzelmi közegét, a szellemi erők és értékek meghatározó jelentőségét. Aki tehát 1989/90-ben azt remélte, hogy az állami tulajdonmonopóliumot fölváltó magántulajdonosi szerkezet azonnal működőképes lehet; aki azt hitte, az állam vezetőinek egypárti kiválasztását fölváltó demokrácia egycsapásra a semmiből előhívhatja a piacgazdasághoz értő szakembereket, nem számolt az emberi tényezővel. A történelmi példákból látható, hogy a forradalmi tisztogatást végrehajtó országok működése mindenütt hosszan akadozott, lemaradásaikat soha nem tudták pótolni, s végül – az eredeti elképzelések helyett alapvetően más állam alakult ki. (A francia jakobinusok kiirtották egymást is, Napóleon császársága egyáltalán nem lett azonos megálmodott köztárságukkal. A Szovjetunió újdonsült oligarchák Oroszországává alakult át. A világ legtöbb milliárdosa a ma is kommunista Kínában él!) Ismétlem: senki nem hagyhatja maga mögött teljes múltját, beidegzett szokásait, kiforrott gondolkodását. Elkötelezettségeit is csak részben. Egyrészt a teljes elitcsere csak könnyörtelen (véres) erőszakkal lehetséges, és azzal jár, hogy az új vezetőréteg nehezen tanulja meg a feladatait. Másrészt az emberek – különösen, ha többekévébbé szervezett közösséghez tartoztak – nem adják föl önként érdekeiket és kapcsolataikat. A keresztény hagyományban – és az ókori filozófiában – nyomatékosan hangsúlyozott igazságvágy megkívánja a bűn (és bűnös) elítélését. E tekintetben korunk megrendítően elbizonytalanodott. De az elmaradt felelősségrevonásnál fontosabb, hogy a folyamatokat öregedésünkkel járó nosztalgiánk nélkül lássuk.

Anélkül, hogy egy nem kellően ismert tudományág vitáiba bele mernék bonyolódni, hívom föl a figyelmet, hogy a szovjet „pártállam” (és egyben Marx elméletének első – leninista – megvalósítási kísérlete) mindenekelőtt abban különbözött a Tanításban leírtaktól, hogy a „termelőerők” működtetéséhez nélkülözhetetlen (szakmai) vezetőket nem a teljesítményük és tudásuk, hanem bizalmi alapon választotta ki. Ebben az esetben mindennél (a Kádár idején szemponttá vált szakértelemnél is) fontosabb a hűség és a feltétlen alárendeltség elve, ami önmagában is háttérbe szorítja az alkotó szellem minden változatát. A központosítás kikapcsolja a teljesítményorientált piac közvetítő szerepét, és a rendelkezésre

álló javakat a hűség jutalmazásának arányában osztják el. (Dahrendorf szerint a forradalmak sokat ismételt ígérete a „kevesek” bőségének megszüntetése; ám valódi eredménye a „hiányok társadalma”). A jutalomosztás elve óriási különbségeket tett az átlagosak és a kivételezettek között. Az utóbbiból következő elkötelezettség és összetartozás-tudat már a változások kezdetén megmutatkozott, s a kétezres években egyértelműen kiolvasható például Nadas Péter vagy Závada Pál újabb – irodalmilag jelentős – műveiből.

A bennünk élő marxista örökség miatt kell hangoztatnom, hogy a piac hiánya együtt jár az alapvető emberi tényezők – szorgalom, igyekezet, önálló gondolkodás és így tovább – kizárásával. A büntető Isten mondta, hogy lázadásunk következményeként arcunk verejtékével keressük meg a kenyerünket, s ez évezredekig szó szerint így történt, miközben mindig támadtak embertársak, akik a mienket akarták elvenni. Őseink pedig nagyobb kenyérre vágytak, de a szocializmus gondolatának megjelenéséig senki nem ígérgette, hogy a másoktól elvett „mi” – a „nép” – fogjuk megkapni. (Noha a hatalmat birtoklók mindig osztottak jutalmakat.) Az emberiség múltját versengés szövi át. Ugyan mindenki meztelenül születik, de más és más körülmények közé. Ennek a következményeit a nevelés, az iskola legfőjebb csökkenteni tudja, megszüntetni nem: a felnőttek különböző képességekkel lesznek a társadalmi együttműködés tevékeny – vagy önfeladó, esetleg mindent gátló – részesei. Időközben a Biblia földművelő példázatát fölváltotta az ipari tömegtermelés – majd a digitalizáció – kora, ami sokkal összetettebb emberi együttműködést kíván, és alapvetően megváltoztatta a kultúra jellegét. Meglepetésre ez az elmagányosodás jelenségével járt együtt: korunk jellemzője az identitás nélküli egyénné magányosodott tömeg lett. Közben beérett a francia forradalom keresztényellenességének gyümölcse: az erkölcsi hagyományok lerombolása.

Mi úgy véltük, hogy ez a szovjet hódoltság hozadéka. „Nyilvánvalóan naivság volt azt hinni, hogy demokratikus körülmények között magatartásunk megváltozik, hogy új viszonyok között automatikusan a kölcsönös bizalom, a tisztesség elve és gyakorlata válik általánossá.” Kiss Gy. Csaba idézett mondata ugyan 1992-ben az MDF-re utalt, utólag viszont kivetíthető az egész társadalomra. Ma már látnunk kellene, de különböző öncsalásokkal igyekszünk tudomásul nem venni, hogy hazánk óriási hiányokkal lépett a reménykedés útjára a morális és szellemi tőke, az innovatív gondolkodás tekintetében is. Pedig manapság az innovációval (megújítással) elérhető többlet óriási vagyonokat halmoz föl, amelyeknek egyáltalán nem a Marx által kiemelt kizsákmányolás a legfőbb forrása. Dahrendorf, akire fentebb hivatkoztam, a hatvanas években arról írt, hogy a nyugati világ „gazdasági csodájának” eredményként kialakult „jóléti állam” magával hozta a „hedonizmus” szellemét, ami ma inkább (a korábbi hiánytársadalomban eszünkbe nem jutó) túlfogyasztás kultuszaként él velünk. A szegénység lázadása helyett jólakottak „vágynai” lobbannak lánggra. Ez is része az emberi viszonyok bonyolult, nem várt konfliktusokat hordozó összefüggéseinek, amelybe olyan korábban elképzelhetetlen jelenségeknek is óriási

haszonföhalmozó szerepe van, mint a virtuális pénz működését biztosító távközlési rendszer.

Ugyanakkor a piac alapvető feltétele a rend, amit eleinte – a mezőgazdaság túlsúlya idején – földesurak, később városi kormányzatok, majd az államok tartottak fenn és szabályoztak. Még csak most kezdünk számotvetni azzal, hogy a tudományra épült technológia eredményei olyan körülményeket hoztak létre, hogy az óriáscégek működését (és haszonszerzését) az államok már nem tudják ellenőrizni. Életkörülményeinket (a természet rovására) növekvő mértékben határozza meg az emberalkotta világ, és senki nem tudhatja, mi lesz, ha a mesterséges intelligencia működésbe lép...

Vessünk ez ismeretlen tényező találgatása helyett inkább egy pillantást távolabbi örökségünkre: nálunk a forradalom kultuszával elsőnek Kemény Zsigmond nézett tudatosan szembe, és állt Széchenyi eszméi mellé. A kiegyezéssel való elégedetlenkedés azután új életre keltette a lázadás szellemét. A trianoni tragédia után a szovjet hódoltság korában a történelmi önigazolásra vágyó kommunisták a propaganda minden eszközével emelték példaképpé a Petőfi-Kossuth-kultuszt. Az ebben a szellemben nevelkedett fiúk és lányok lobbantották lángra az 56-os fölkelés paraszát. Noha a Kádár-kormány görcsösen ragaszkodott a „forradalmi” jelzőhöz, ennek hamissága a köztudat egyik sarokpontja lett. (Hasonlóan az ugyancsak gyakran használt „munkás-paraszt” jelzőhöz, hiszen a fölkelők zöme munkás- vagy parasztfiatal volt.) A forradalmi változásokba vetett hit azonban ezt is túlélte: aki változásra vágyott – a marxi tanítás szellemében –, gyors megoldást remélt. Aminek végzetes ellentmondásait Tocqueville-től kezdve számos gondolkodó hangoztatta. Dahrendorf szerint a forradalmak a történelem „lehangoló” pillanatai, mert azzal együtt, hogy a „csúcson levőket” véres erőszakkal írtják ki, a „régit” annak jó hagyományaival együtt semmisítik meg. Majd pedig képtelenek hangzatos jelszavaik ígéreteit betartani, mert nincs hozzá szellemi és erkölcsi „tőkékük”. Más az, ha a társadalom belső mozgásai a múlt értékeinek fölhasználásával gyorsítják föl és teszik céltudatosá a változási folyamatokat. Gondolkodásunk történetéből nem hagyható ki, hogy nálunk ezekkel a nézetekkel jó fél évszázadig legföljebb az elkötelezett kiválasztottak szűk csoportja találkozhatott. Az elzártásgnak ezzel a tényezőjével ritkán számolunk. (Az irodalomtudományban mára meghatározóvá vált elméletek hazai bevezetésének kísérlete miatt a párthatalmat [a „semmi ne változzon” nevében] gyakorló kultúrpolitikusok már a hatvanas-hetvenes évek fordulóján leváltották a *Kritika* című folyóirat szerkesztőségét, jóval a *Mozgó Világ*, majd a *Tiszatáj* többet emlegetett megrendszabályozása előtt.)

Kitérő: ma a világban mindig létező elégedetlenség ismét sorra gyűjtja lángra a lényegében anarchista lázadások tüzét, amelyek képeit a televízió naponta szobánkba hozza. Közülük rokonszenvet válthat ki a katalán, a baszk, a skót, a flamand stb. függetlenség türelmetlen követelése, de ha tovább gondoljuk, számolnunk kell a trianoni utódállamok nacionalizmusával is. Katalónia például Európa egyik leggazdagabb tartománya, hatalmas tőketartalékokkal rendelkezik,

lakóinak nagy többsége kiemelkedő jólétben él, nyelvét és kultúráját szabadon használhatja. A madridi „elnyomás” a kívülállónak észrevehetetlen; minden ízében más, mint az, amit például az észtek átvészeltek a szovjet-orosz hatalom virágkorában. Ráadásul az előbbi függetlenedési törekvések mögött látnunk kell a radikálisan anarchista (rendbontó) jelszavakat, noha kiváltó okuk nem az anyagi javakra vonatkozó szegénység. Miből táplálkozik nemzeti öntudatuk? Leginkább Csoóri Sándorral értenék egyet: a nemzet szelleme az, „ami időn, határokon s félelmeken is áthatolva megérinti az embert”. Lehet ennél racionálisabb magyarázatot találni, de inkább azokra a feszültségekre gondoljunk, amelyeket például Koszovó léte magában hordoz. Kiemelten a délvidéki – „trianoni” – magyar kisebbség jövője miatt. Pedig a mi nemzetfogalmunkba ők is beletartoznak. Ne feledjük az ellentétes nemzeti érdekek tényezőit.

De azt se, hogy Széchenyi *Hitel* című örökbecsű műve régen a feledés süllyesztőjébe került volna, ha nincsenek olvasói. A reformkorhoz egyszerre kellett a legnagyobb magyar fejéből kipattant szikrák, és az egyre bővülő, feladataival lassan számolni tudó befogadó-megértő közeg. Folyóiratterveinek támogatását kérve írta Vörösmarty 1836 novemberében Kölchseynnek: „Vállaltunk nagy s egyesült erőt kíván, a nélkül, meglehet, azon sors éri, mellyben többi társai, írók s olvasók részvéttlensége miatt elaljasodván, sínlenek.” Az elaljasodás helyett fölemelkedést kívánók egyesült erejével vált lehetségessé egyfelől a kultúra nyelvi síkjának meghódítása, a minőségi megújulás és értékteremtés gazdag irodalmi eredménye; másfelől az olvasók szélesebb rétegének a megnyerése. Beleértve a színházak közönségét, ami magával hozta a korszak magyar vizuális és zenei kultúrájának kibontakozását is. A műveltség eszménye jelentős közvéleményformáló tényező lett.

E folyamatban fontos szerepet játszottak a médiumok: a XVIII. század végétől (a könyvek mellett) a – magyar nyelvű – újságok, folyóiratok a kulturális értékek növekvő fontosságú hordozói lettek. A szabadságharc bukása ezt csak pillanatokra szakította meg: napilapok hozták vissza a nemzet íróit a köztudatba. A változtatás szelleme a századfordulón a média segítségével rendítette meg a hagyományt (és hozott újat). A hódoltsági hatalom gyorsan egyeduralmat valósított meg a médiumok birtoklása fölött: még a *Hitel* 1988-as megjelenése is csak hozzájárulásával volt lehetséges. Ez alapvetően befolyásolta a művek szellemiségének változásait. (Egyebek között a nemzettudat megjelenését vagy hiányát.) Az irodalom és művészet, ami 250-300 évvel ezelőtt még igen szűk elithez szólt, később a nemzeti és társadalmi fölemelkedés eszköze lett, majd az állampárt irányítása alá került, s szabadulva egyre inkább a tömegízléshez igazodik. A közlési lehetőségek korlátlaná válása pedig hihetetlenül fölgyorsította a változási folyamatot. Az „ellenkultúra” hazai térnyerése hatást gyakorolt a közgondolkodásra. Mára a társadalmi viszonyok átrendeződése következtében sokan megszűntnek – vagy meggyengültnek – érzik személyes függő viszonyukat a hatalomtól. A média – amely nem tudott a politikai érdekektől függetlenné válni – még régi szövegeket hangoztat, de a fiatal nemzedék egyre kevésbé

fogékony olyan korábban nyomatékos jelszavakra, mint a „fejlődés” ígéretének szembeállítására a „szegénység” miatti panaszokkal.

Mindenesetre a „rendszerváltásnak” nevezett folyamat nem teljedhet ki addig, amíg nem sikerült tisztázni viszonyunkat múltunkhoz, nem tudjuk új megállapításokkal helyettesíteni a történelemben – és a kultúra szótárában – teret nyert hamisításokat. Nem sikerül hitelessé tenni azt, amiben hiszünk. Kérdés, rá tudjuk-e döbbsíteni a közvéleményt – benne elsősorban a közösségi média szívóhatására a zűrzavar kellős közepére sodródó fiatalokat – a létező nemzeti értékek felismerésére, e szellem további alkotó művelésére? A Csengey Dénes által említett „felettes én” szelleme magában hordozza azt a kötelességtudatot, hogy ne tétlen szemlélői, panaszkodó önsajnálói legyünk a folyamatoknak. Minden nemzedék újra és újra keresi a maga jövőjét, de nem mindegyik találja meg annak meghatározó feltételeit. Abban, hogy ezt magyarul – és szabadon – írhatom, benne van a bizonyosság, hogy időről időre sikerülhet.

3. „vakondként napsütésben, / így jártunk vaksötétben” (*Egy mondat...*)

A vörös hadsereg még el sem jutott az ország nyugati határáig, amikor az „ideiglenes” kormány már könyvek betiltásáról rendelkezett. A tájékozódás és tanulás lehetőségei fölött ezt követően szigorúan őrködtek. Alighogy az első moszkvai feltételeknek megfelelő kormány megalakult, azonnal megkezdte a tisztogatást a társadalom minden területén, amiből most csak a tanítókat és tanárokat emelem ki, mert az ő kezükben van az irodalom, a művészet – és ezzel a nemzettudat – jövőbeni sorsa. Kétségtelen: 1945 előtt voltak köztük, akik zsidógyűlölő, esetleg nyilas szellemben nevelték diákjaikat, aminek véget kellett vetni. De a hatalom urai bizonyítással nem sokat vesződtek, kéznél volt a bélyegző, akire akarták, rásütötték. Ahogy a többi „megbízhatatlan”, „reakciós”, „ellenséges”, „osztályidegen”, „kulák” elemre is. Közben megvalósult (és ez az első évek javára irandó) a tanulási lehetőségek korábbi korlátainak (rég követelt) lebontása. Azaz jelentősen megnőtt a különböző szintű intézményekbe fölvetett tanulók száma. Rengeteg új tanárra lett volna szükség. Ezt a hiányt részben „képesítés nélküli nevelőkkel” (köztük pártmegbízottakkal), részben alacsonyabb képzettségűek magasabb szintű feladatokkal való megbízásával, továbbá az újonnan létesített tanárképző főiskolák tömegképzésével töltötték be. Ez utóbbira néhány évig talán tényleg szükség volt, lényegét tekintve azonban létük téves állításra épült, és végzetes következménnyel járt. A főiskolák ugyanis arra hivatkozva, hogy az általános iskolába járó gyerekeknek kisebb a befogadási képességük (ezek valójában életkoruknak megfelelő sajátosságok!), a tanárjelölteknek lényegében ugyanazt a tananyagot kínálták – rövidebb idő alatt, kisebb tudásbeli követelményekkel –, mint párhuzamosan az egyetemek. A tudás, a fölkészültség követelménye elkezdett csökkenni. A tárgyi tudatásé ugyanúgy, mint az összefüggések megértése, a készségek kifejlesztése és a tudatos

kommunikáció képessége, valamint a szakértelem megbecsülése. Ráadásul ma már az iskola az egész világon a munkaerőképzést tekinti fő feladatának, ami (az adott – és régen elavult – időkeretben) egyre végzetesebben korlátozza a műveltség megalapozását. Meggyengült a nemzettudathoz szükséges történelemértés, csökkentek az irodalmi értékek élményszerű fölfedezésének alkalmai, kevés idő jut a fogalmi gondolkodás képességének kifejlesztésére és általában a valóságos világ megismerésére.

A fenti folyamatot magába zárta, hogy a tanító munkát évtizedekre a „nem termelő szféra” abszurd marxista kategóriája zárták, s ennek következményeként az itteni (törvényes) jövedelmeket a „munkásosztály” alá szorították. A – hivatalos és suttogó – propaganda mindent megtett a tanári tekintély lejáratására. A 2010-es évek béremelése, bér- és kötelezettségrendezési igyekezete ellenére a tanári jövedelmek 2020-ban is le vannak maradva a versenyszféra felső szintű végzettségű szakembereiéhez képest. (A versenyszféra és a magántanítás jó fél évszázada sokkal jobb feltételeket kínál az egyetemeken és főiskolákon kiképzett nyelvszakos tanároknak, s ez nagy számban tartja távol őket a tanári pályától.)

A kormány 2019-ben azzal szembesült, hogy számos főiskola diák nélkül marad, ha bevezetik a kötelező nyelvvizsgát. Különösen megdöbbentő, hogy pedagógus szakokra jelentkezők 40 százalékaról bizonyosodott be, hogy őket nyelvtudás hiányában nem lehetne fölvenni. Aligha lehetett mást tenni, vissza kellett vonni a felsőoktatásba fölvétel nyelvvizsgához kötéséről szóló rendelkezést. Magyarországon sokáig az elvárt műveltség alapkövetelményéhez tartozott néhány idegen nyelv ismerete. A fordulat a második világháború után következett be, amikor a szovjet befolyás és a „szocialista embertípus létrehozásának” érdekében egyedüli kötelezően tanított idegen nyelvnek az orosz parancsolták. E szándékkal szemben két legyőzhetetlen erő lépett föl: a lakosság többségének érzelmi ellenállása, valamint az orosz tanárok szinte teljes hiánya. (Az utóbbin lassan javítottak.) A világtól elzárt országban más nyelvek használata hirtelen nagyon szűk területre zsugorodott. (Előtte Magyarország nyitott ország volt, a felső- és középrétegek rendszeresen utaztak külföldre, sokan tanultak ott, köztük számos szakmunkás. A világkereskedelem sem volt állami monopólium, sok kiskereskedő közvetlenül is üzletelt magyarul nem tudókkal.) Negyvenöt után a nyelvtudás fölöslegessége mind szélesebb rétegek tudatába vert gyökeret, annál is inkább, mert nyelvek eredményes megtanulásához nélkülözhetetlen a személyes akarat és az erőfeszítés. Rákosi után, Kádár alatt mindez annyit változott, hogy kitágult a nyelvtanulás felsőfokú lehetősége, a kulturális és a gazdasági életbe pedig több nyelvet tudó munkavállaló került. Az igényesebb családok nem tehettek mást, jövedelmük egy részét magánnyelvtanárok fizetésére fordították. Ugyanúgy, ahogy ez a kényszer (a kettősbeszéd szellemében) a szakmaszerzés sok más területén is működött: a sporttól, a művészeti képzésen keresztül az egyetemi felvételi előkészítőig. 1989-re a nyelvtanítás jövedelmező, ehhez képest (részben a tanulók erőfeszítéseinek hiányában)

kevésbé eredményes „fekete” (vagy „szürke”) üzletággá nőtt. Akkor egyik napról a másikra úgy szüntették meg a kötelező orosz és ajánlottak helyére egy „nyugati nyelvet”, hogy ismét nem voltak kellően fölkészült tanárok.

Vessünk végre számot az előző korszak örökségének súlyos terheivel. Hangsúlyozva – a fentiekén kívül – a technológiai lemaradottságot, a piacgazdasági vállalkozó szellem tapasztalatainak csak lassan pótolható hiányát vagy annak a rétegnek a fölkészületlenségét, amelynek 90 után a közigazgatási döntéshozás kusza viszonyaiban úgy kellett volna kiismernie magát, hogy az adott területtől – és nagyobb szervezetek vezetési gyakorlatától – egész addigi életében el volt tiltva. Olyan örökség ez, aminek fölöldéséhez hosszú időre van szükség.

4. „Törekedjél ismeretekre!” (Kölcsey)

Ha kijutottunk nyugati országba – és erre a lakosság többségének hosszú ideig egyáltalában nem, később is igen korlátozottan volt lehetősége –, láttuk a kirakatokat, a jólétet, de igen keveset vettünk észre abból, valójában milyen feltételek között élnek, mi a viszonyuk egymáshoz, a nemzetükhöz és a világhoz, hogyan érzékelik létezésük határait, saját lehetőségeiket. Még kevésbé gondoltunk rá, hogy a nálunk hiányzó magas színvonalú tudományos-technológiai háttér hozza létre azokat az üzemeket, amelyek termékeit sóvárogva néztük.

Jómagam a hetvenes-nyolcvanas években sok amerikai regényt olvastam. Néhányról írtam is, nyoma van tehát, hogy észrevettem: újat hoztak a történelembe. Egyebek között divatossá tették az ellenkultúra jelszavait, népszerűsítették a kábítószereket. Mégsem fogtam föl a szellemi élet, az erkölcsi fölfogás és az életforma, életmód változásainak összhatását. Pedig mellettük az angol vagy francia szerzők is különös világszemlélet és erkölcs kialakultságáról tudósítottak, amely tagadta az örökölt értékeket (benne a haza szerepét), ez azonban a mi nézőpontunkból mellékesnek tűnt. (John Fowles egyik 1966-ban megjelenő regényhőse arról beszél, a háború után nem vette észre, hogy „a francia egzisztencialista regények hőseit és antihőseit nem realiztikus figuraként kell fölfogni”, ezért mintájuk szerint vitatkozott létről és nem létezésről, kihívóan viselkedett, noha csak önző volt. Az író mottóként három helyen idézi de Sade-ot, majd egyik hősnéjével, aki helyesli a házasságban a bevallott – kölcsönös – hűtlenséget, ezt mondatja: „...számúzni kell életünkben a szexuális viselkedés általánosan elfogadott tabujait. És nem azért mert erkölcsstelenebbek voltunk, mint mások. Hanem éppen, mert erkölcsösebbek voltunk. Megkíséreltünk eszerint élni életünket. [...A regényben részletesen leírt] szex számunkra [...] nem olyan fontos dolog. Vagy legalább nem azt a szerepet tölti be, mint a legtöbb ember életében...” E példa alapján szabadult meg a hagyományok gátlásaitól. Ahogy mások is.)

A párizsi maoista diáklázadás idején a mi figyelmünk a prágai változtatási kísérletre összpontosult. Azt gondoltuk, mi aztán tudjuk, mit hoz Mao kulturális forradalma (állítólag negyven millió halálos áldozatával), de akik Nyugaton

hírhedt „vöröskönyvét” lobogtatták, a mindent megváltoztatni akaró szellemi terrortól föltételezték, hogy az elhossa nekik a „tökéletes szabadságot”. A rombolás, a lebontás, a határtalanság szabadságát. (Az erre szerveződött terroristákat kormányunk titokban támogatta. Ma az egyik német fő lázadó nevét Berlinben utca viseli.) „A hatalom azt a képességet vagy erőt jelenti, amelynek alapján valaki vagy valami akaratát vagy szándékát másra, másokra rá tudja testálni” – olvasom a Wikipédián, s csak most értem, hogyan relativizálta Foucault a hatalom (és a börtön) fogalmát (amire fentebb utaltam), amikor összemosta a véres erőszakra épülő hatalmat az ártalmatlan – például: családi – befolyásolási szándékokkal. A „fegyelmező társadalmat” azzal minősítette idejeműltnak, hogy az emberi együttélés sarokpontjának tekintette a – görögöktől örökölt erény eszméneire alapozott – önfegyelmet. Az évszázadokig érvényes erkölcsi törvények szigorú rendjét azonban a XX. század végére elnyelte az egyénileg tágítható (másokra szabadságát szűkítő) szabadságfogalom zűrzavara.

Nem sok helytálló ismeretünk volt arról a világról, amelyet a változások kezdetén mintának tekintettünk. Csodáltam a Royal Shakespeare Company színielőadásait, azt viszont nem tudhattam, hogy a hatvanas évekre a nyugati olvasók megemésztették egyebek között a francia egzisztencialista regények üzenetét a családi közösség megtagadásáról, a szexuális szabadságról, a gyermekvállalás fölöslegességéről. Egészen valószínűtlen csoda eredményeként 1964 nyarán láttam Londonban Peter Weiss Marat/Sade drámájának lenyűgöző előadását Peter Brook rendezésében. Azt talán akkor is tudtam, hogy a szöveg szerzője baloldali „propagandakészítő”, és nem a kor legnagyobb íróinak egyike. Az viszont nem tudatosodott bennem, hogy a színpadon elhangzott szavaknál, a megírt szövegnél (akkor még elég szokatlanul) sokkal fontosabb a látvány meghökkenítő hatása. A rendezés ötletgazdagsága, a figyelmet magával sodró mozgalmassága, „polgárpukkasztó” meglepetései – és a mindennek alárendelt kiváló színészi játék. Azt pedig végleg nem vettem észre, hogy Marat, Danton és Robespierre társadalomváltoztató szándéka alárendelődik marquis de Sade szellemének. Mintha korunk (1964-től!) az ő örökségének kiteljesítője lenne. (A darabot a charentoni örültekházának ápolójai adják elő.) Persze azt sem tudtam, hogy de Sade a szexuális szabadság korai – és hatásos – meghirdetője, a „szadomazohizmus” névadója. (Az utóbbi téma Foucault tanításában is szerepel.) A jólétben élő réteg szabadságfogalmának ez a súlypontáthelyezése – illetve annak a jelentősége – jó fél évszázad múlva világosodott meg előttem.

Sokadmagammal olyan Európát (és Amerikát) képzeltem el, amely akkor már régen (vagy talán soha) nem létezett. Mindenben kételkedtünk, amit a fölényként tornyosuló hatalom állított, de hittünk abban, hogy magánvilágunkban érvényesülnek az ősi erények, s a változás éppen azt hozza majd magával, hogy ez válik általánossá. Nem vettük észre, hogy a modernség kételkedő filozófiája mindenre kiterjed, amiben hittünk: a tisztelet erénye nem létezik többé, mert nincs mire fölnézni, gúny tárgya lett minden magasztos eszme. Hatvannyolc szelleme a gyarlóság örvényébe rántotta le a történelem minden fölemelő példa-

képét. A média hatalma – hordozóinak technikai fejlődésével – maga alá gyűrte a közvéleményt, megváltoztatta a művészetek és az irodalom értékrendjét, a rációra hivatkozva érzelmi alapon izgat, gerjeszt haragot; a beszélt nyelv érvei fölé emelve a látványosságot és a „zenei” hanghatást, a (konzervatív) műveltség helyére a szórakozás vágyát. A posztmodern világban minden folyékonyá vált – vagy szólamokba fagyott. Mire az a folyamat, amit rendszerváltásnak mondanak, elkezdődött, az európai iskolákból kikopott a múlt ismerete és az irodalmi értékrend tudatosítása. Sok mindent láttunk, s mégis félreértettünk szinte mindent.

Magától értetődőnek tekintettük, hogy a demokráciáról olvasható elvek minden különösebb nehézség nélkül működnek a világ nyugati felében. Csak most látom, hogy a tömör megfogalmazású Wikipedia is annak tucatnyi változatát sorolja föl. A nyolcvanas években még ez a médium sem állt rendelkezésünkre, s valószínűleg elenyésző azon magyarok száma, akik a demokraciafogalom értelmezési tartományaiban elkalandoztak. A különböző kutatóintézetekből annyiféle változat kerül papírra vagy képernyőre, ahány irányzatot képviselnek. Még ha elméleti síkon olvastunk is róla, nem láttuk, hogy az, amit a demokracia lényegének tartunk, az legföljebb a törvényhozó és végrehajtó hatalom vezetőinek a megválasztását biztosítja. Viszont nem akadályozza meg, hogy önző akarnokok fölfoghatatlan módon hatalomra vagy a hatalom közelébe kerülhessenek. A társasház lakógyűlései megtanítottak ugyan arra, hogy még egy kisebb közösségben is nehéz egyetértésen alapuló döntést hozni, de nem gondoltam, hogy ez a politikában is így működik. Pedig a döntéshozó hatalom nem feltétlenül csak a saját érdekét akarja velünk elfogadtatni – vagy ránk kényszeríteni –, esetleg azt a távlatot is látja, amit a mindennapi ember helyzetéből lehetetlen észrevenni. Az emberi alaptulajdonságokra – önzés, indulat, tévhitek, világismeret hiánya – nem figyeltünk kellően. Túl mindezen, fogalmunk sem lehetett arról, a szabadság gyönyörű ideája hogyan függ össze a nemzetközi pénzügyi piac fölöslegeinek hódító szándékával és a nyomasztó hazai tőkehiány több évszázados gondjával.

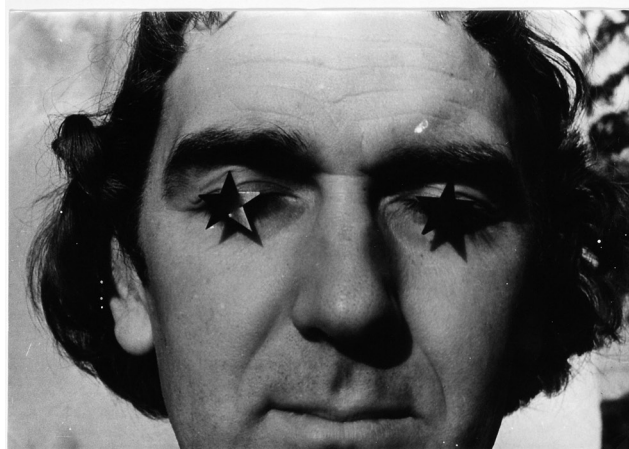
Ez is része volt a hiánytársadalomnak. Sokat kellett és kell tanulnunk.

5. „Ha majd a szellem napvilága...”

De milyen szellemé? Petőfi válasza ma is érvényes természetesen a mi időnk folyamatosan változó fényében. „És addig?” – kérdezi. „addig nincs megnyugvás, / Addig folyvást küszködni kell...” Küszködni? Hogyan? Belső erőink mozgósításával, avagy beletörődve sorsunk külhatalmi érdekektől függésébe? Ifjan egyik legnagyobb hatást Kós Károly *Az országépítő* című regénye tette rám. Apám pedig a fejembe verte: nincs lehetetlenség, csak tehetetlenség. Nem sok emlékem van arról, mit tanultam az iskola első osztályaiban. De tisztán emlékszem, hogy minden nap kórusban elmondtuk: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy

Hazában, / Hiszek Magyarország feltámadásában.” Aztán mire a negyedikig eljutottam, szülővárosom kiégett romhalmaz lett. Nézzék meg most, mit mutat belőle az amerikai hírtelevízió túristacsábító reklámja! Nem a romokat. Pedig a várost 1956 novemberében újra szétlőtték. És ez nem az egyetlen példa az általam átélt nagy változásokra. Miért ne hinnék benne, hogy a csalódások (mulasztások, hibák, bűnök) elavulnak, s marad az, amiben mindig reménykedtünk. Hazánk fölemelkedése. Az állam vezetői – kedvemre vagy annak ellenére – változnak, „én” maradok. Legalábbis az unokáim személyében. Higgyük, hogy nemzedékük buktatókkal teli útján sikeresebbek lesznek nálunk. És megmaradnak magyarnak.

Tudom, a pátosz kiment a divatból. Jókait olvasva iróniáját csodálom, noha talán nem is – mindig? – ezzel a szándékkal írt. Mégis ez ragad meg. És töretlen hite a jövőben.

Orosz István grafikája

Orosz István grafikája